

Opponensi vélemény

Standeisky Éva: A szabadság megtapasztalása ötvenhatban című akadémiai doktori értekezéséről

Késve indulhatott meg ötvenhat történetírói kutatása és elbeszélése, az 1989 után eltelt két évtizedben azonban különösen intenzívnak bizonyult ez a munka. Csupán az esemény ötvenedik évfordulóján Pajkossy Gábor bibliográfiája szerint közel háromszáz, a témával foglalkozó könyv és további 11 folyóirat különszám látott napvilágot. Mértékadó történész értékelések szerint 1956 története múltunk legjobban feltárt eseményei közé tartozik. Lehet vajon ezek után bármi újat mondani ötvenhatról? Meggyőződésem, hogy igen, amire Standeisky Éva jelen akadémiai doktori értekezése a bizonyíték. Azért lehet nem csak megismételni, hanem merőben új elbeszélésbe is foglalni ötvenhat történetírói ábrázolatát, mert az eddigi történészi munkák egysíkúan közelítették meg a témát: szinte kizárólag budapesti eseményként tálalták és megragadtak a politika-, illetve diplomáciatörténeti megközelítésnél. Valami teljesen újat és meglepőt valóban lehetetlen, legalábbis meglehetősen nehéz állítani ötvenhatról, mint politikai és diplomáciatörténeti eseményről. Nem ez a helyzet viszont, ha új látószöveget alkalmazva vesszük szemügyre a történeteket. S éppen ezt teszi Standeisky Éva, midőn a mentalitástörténet nézőpontjából veti pillantását ötvenhatra. A társadalomtörténeti megközelítés igénye is adódna persze, ami Standeisky elbeszélésétől sem teljesen idegen, bár nem ez áll itt a középpontban. Ami talán nem is olyan nagy baj, hiszen a mentalitástörténeti kérdések szintén rejtenek magukban társadalomtörténeti mondanivalót. Az ötvenhatban mobilizált egyének és csoportok egyes megnyilvánulásairól beszélve ötvenhat társadalomtörténete is a szemünk elé tárul valamiképpen ebben a munkában.

Nem jár a szerző teljesen új utakon, nem ő ugyanis az első, aki el tud és el kíván mozdulni a szokványos lineáris eseménytörténeti elbeszélői módtól. Amikor Rainer M. Jánossal kötetbe szerkesztettük az évforduló évében napvilágot látott, számunkra legérdekesebbnek tetsző tanulmányokat, azt vettük észre, hogy immár új szelek is fújnak ötvenhat historiográfiájában. A kötet tanulmányainak szerzői, köztük találjuk Standeisky Évát is, nem forgatták fel ugyan az addig uralkodónak mondható történeti megítélést vagy koncepciót, ám új megközelítéssel próbálkoztak a téma megválasztásával éppúgy, mint a téma

konceptualizálását illetően. Mindez biztos háttérként áll Standeisky e munkája mögött, részint biztatásként, részint jó példa gyanánt.

Változás következett be az idők során abban a tekintetben is, hogy ötvenhat történetének történészi elbeszélése lassanként országossá tágult, s így ma már nemcsak szűken vett budapesti történetként beszélnek el azt újra és újra. Komoly áttörést hozott e téren *A vidék forradalma*, 1956 című, a döntően Szakolczai Attila kutató- és tudományszervező munkásságának köszönhető kiadványsorozat megjelenése; ezekre a munkákra erősen támaszkodik is Standeisky a disszertációban. Végül, de nem utolsósorban, a forráskiadások azon garmadája, amely főként az utcai és a helyi történetek tényeire vet fényt, dokumentálva, hogy mi módon vett részt a társadalom ötvenhat napi történéseiben, s ezzel a forradalmi ágensek népes csoportjainak ad végre hangot, szintén fontosnak bizonyult a Standeisky által ambicionált mentalitástörténeti ábrázolás szempontjából.

S itt van-e vajon már a szintézis-írás ideje, amikor egy új látószög felvételével közelítjük meg ötvenhat történetét? A már említett tanulmánykötet szerkesztői bevezetőjében akkor mi magunk kétkedéssel válaszoltunk az így felvetődő kérdésre, arra is gondolva egyebek közt, hogy teljesen tarthatatlan ma már a történeti szintézis hagyományos fogalma. Ha a politikatörténeti narratíva képezi ugyanis csupán '56 egyben látásának az elvi és tematikai alapját, akkor a másfajta látószögből előadott történet érdemben nem járulhat hozzá a történészi ábrázolathoz ehhez a teljességéhez. Ha viszont elvetjük a politikatörténeti elbeszélést mint kizárólagos rendezőelvet, új ötvenhat-történetek sora alkotható. Az így előálló tematikai és konceptuális pluralizmus viszont aligha elégítheti ki többé az átfogó történeti képpel szemben hagyományosan támasztani szokott igényeket. Ilyen alapon Standeisky műve sem tekinthető valódi szintézisnek, hiszen ötvenhat történetének egyetlen aspektusára nyílik csupán ezúttal rálátás; a munka ez okból nem is feleltethető meg tehát a múltbeli valóság teljességét átfogó történeti elbeszélés iránt támasztott igénynek, amely azonban nem több naív realista illúziónál. Az ez utóbbi olvasói elvárásnak megfelelő recepció ily okból csalódva is fogadja a művet és óhatatlanul kifejezi hiányérzetét azt tapasztalva, hogy mennyi úgynevezett fontos „tény” hiányzik belőle. A Standeisky számára létfontosságú tények, valójában csupán történeti adatok, nem azok persze, amelyekre és ahogyan a hagyományos politika- és diplomáciatörténet igényt tart. Ötvenhatnak ez az elbeszélése nem arról szól ugyanis, hogy mi történt faktuálisan az országban 1956. október 23. és november 4. között (vagy olykor azt követően is); arról igyekszik benne főként számot adni a szerző, hogy mi ment végbe a fejekben e rövidre szabott idő során, milyen cselekvési formák érvényesültek a forradalom lázas napjaiban, mily sokféle várakozás és remény előtt nyílt meg

átmenetileg az út, hogy artikulálódjék (és ezáltal a történész számára utólag is tudottá legyen), és persze arról is, hogy milyen logika bújt meg a kusza, mert forradalmi felfordulásként lezajló eseménysor mélyén. Standeisky ötvenhat-története nem teleologikus alapokon álló elbeszélése annak, ami ötvenhatban ebben az értelemben végbement, hanem a szerzői szándék szerint legalábbis hamisítatlan kontextualista megidézése e múlt mentális világának és jellegzetes viselkedésformáinak. Standeisky annak a históriáját adja, ami ötvenhatot társadalmi téren konstituálta vagyis az eseménysor tapasztalatát, ötvenhat átélésének az elsődleges élményét (a kifejezést a Dilthey-féle *Erlebnis* értelemben használom ez alkalommal) ragadja meg, ami azonban már akkor tárgyi erővé vált a különféle szervezeti fejlemények, a tömegakciók, a megannyi program, szóval a napi forradalmi cselekvés menetében. Nem elvont és tisztán spekulatív tapasztalatról van tehát szó ez esetben, hanem arról az eseménnyel egyidejű, az eseményt magát is teremtő tudatról, amely attitűdöket generált, cselekvési mechanizmusokat éltetett, egyszóval a forradalmi gyakorlatot kondicionálta a résztvevők és a kortársak körében. Arról a forradalmi tapasztalatról nyerünk képet, amely megnyitotta az utat ötvenhat mint autonóm cselekvési tér keletkezése előtt. Ennek a tapasztalati ötvenhatnak a tényei pedig úgy és annak az érdekében írandók le, hogy azt a magyarázatot igazolhassák, melyet Standeisky ad ötvenhat így megragadott történetéről. (Vö. Hayden White felfogásával a ténybeli ábrázolás fikcióiról)

A disszertáció alapján készült, nemrégiben meg is jelent könyvről szóló kritikák egyikének a szerzője azt vetette Standeisky Éva szemére, hogy nem forradalomnak, hanem csupán zavargásoknak láttatja ötvenhat történéseit. A bírálat igaztalan és elhibázott, hiszen a forradalmat steril elméleti kategóriaként kezeli e bírálat szerzője, amit nyomban rá is vetít ötvenhat zűrzavaros eseménysorára. Egy forradalomnak elkönyvelt történés azonban közelről nézve, az elsődleges kontextus szintjén megragadva csupán zavargás. Attól és azáltal veszi fel rendszerint utólag a forradalom meghatározást, hogy egy idő után ismertté válnak az esemény jövőbeli következményei, és annak nyomán minősülhet a zavargásokban artikulálódó eseménysor utóbb forradalommal, hogy ezzel a jelentéssel ruházzák fel a *post fest* értelmezések. Akik ellenben egy politikai (vagy szocio-ökonómiai) rendszer hirtelen és váratlan, erőszakkal párosuló összeomlását személyesen is átélik és ennek során a külső-belső gátlásokból felszabadult viselkedésükkel lényegében előidézik az események ilyen irányú alakulását, nem feltétlenül forradalomként gondolják el azt, aminek a részeseivé váltak. Ha viszont mégis így gondolják, mivel tartós gondolati struktúraként éppen ez a fajta értelmezés kínálja magát számukra a radikális változások értelmének a tudatosítása során, akkor sem mindig és nem feltétlenül „helyesen” ragadják meg az események történelmi jelentését és

jelentőségét. Az ágensi tudat és az ágensi cselekvési morál nem feltétlenül vág egybe az utókorak a múltat illető és különösen nem a történetíróknak a múltról alkotott felfogásával.

Standeisky Éva értekezésének a fő gondolati magva, a benne kifejtett gondolatmenet rendezőelve így összegezhető: az ötvenhat őszen előállt hatalmi vákuum a történesek kaotikusságához vezetett, ez azonban teremtő káosznak bizonyult. Nem valamely központi terv és egy mindent koordinálni képes főhatalom vágott rendet az akkori történetben, hanem mindezek feltűnő és nem szűnő hiánya adott módot ötvenhat tényleges kibontakoztatására. A társadalom számtalan cselekvésre lendülő elemi egysége, benne az egyénnel, a testületekbe tömörülő csoportokkal vagy a spontán összeverődő és a véletlenszerű viselkedés jegyeit felmutató tömeggel, olyan tapasztalatok birtokába jutott ennek során, amely kivételes pillanatokban adatik meg csupán. Ez ötvenhatnak az a sajátos tapasztalatisága, amelynek az artikulációit követi aprólékosan nyomon a szerző hol verbális megnyilatkozások felkutatásával, hol a cselekvési repertoár valóságának a rekonstruálásával. Ez tehát a forradalom azon valósága, amely mint társadalmi tapasztalat nyilvánult meg. Valójában a tette kész emberi kvalitás megnyilatkozása ily módon '56, amely az anarchia, a hatalomnélküliség átmeneti és kétségkívül eufórikus pillanataiban, a csupán napokra, legföljebb hetekre szóló kegyelmi állapot jóvoltából kreatív erőként működött közre ötvenhat konstituálásában. A szabad akarat történelemformáló erejét dokumentálja tehát a szerző sok apró részlet felvillantásával az élet legkülönböző szegmenseiben. Arról beszél Standeisky ötvenhat lényegeként, ha van egyáltalán értelme a történelem lényegéről beszélni, hogy maguk csinálják az emberek a valóságot a többé-kevésbé szabad cselekedeteik eredményeként; ötvenhat esetében pedig azért oly fontos ez az ágencia, mert a kivételesen tágra nyílt ekkor a szabadság tere. Standeisky kivételesen nagy szerepet juttat ily módon a történelmi ágenciának ötvenhat története szempontjából. Nem egy adott partikuláris társadalmi csoport (a forradalmi elit) ágensi mivoltának a kidomborításával beszél el ugyanakkor ötvenhatot, nem úgy tehát, ahogyan a jakobinus eredetű bolsevik forradalmi mítosz jegyében szokás beszélni ilyen ügyekről, hanem a társadalmi önrendelkezés tágasságának a valóságaként érzékelteti ötvenhat sokféleségét (kaotikusságát), mint ami a magyar forradalom valódi specifikumát képezi. Hannah Arendt ötvenhat értelmezésével tart néminemű rokonságot ez a szemlélet, ugyanakkor mentes Arendt szűk látókörű szociologizmusától. A német-amerikai gondolkodó a munkástanácsokra korlátozta ugyanis az ötvenhathoz fogható kivételes történelmi helyzetekben jelentkező szuverén önrendelkezés társadalmi képességét, a vele való élés ritka lehetőségét.

S mennyire hihető vajon ötvenhat esetén fogalmi beállítása? Mindama meggyőződésekkel együtt, amire Standeisky is élénken figyel, meggyőző bennünket a szerző tézise empirikus bizonyításával. Hihetetlen mennyiségű (többnyire publikált) forrás bevonásával történik nála a bizonyítás, amire a forradalmi napok és hetek eseménytípusainak roppant eltérő színtereit egyaránt bevonva végez el. A pozitivista történetírói módszerek gyümölcsöző alkalmazásának is köszönhető tehát a kifejtés meggyőző ereje.

Olykor azonban hajlik a túláltalánosításra és nem egy általános érvényű megfogalmazása bizony nélkülözi az empirikus fedezetet. Ami nem is kerülhető talán egy könnyen egy ennyire terjedelmes, és extenzív bizonyítást kívánó munka esetében. Lássunk néhány beszédes példát a számos idézhető esetből. „A felfordulás sokak számára újabb alkalom az ivásra.” (44. old.) Honnan tudja ezt oly biztosan a szerző – vetődik fel a kérdés? Mellesleg szólva: feltűnően sűrűn hivatkozott "tény" Standeisky munkájában, hogy az alkoholfogyasztás, az alkoholos befolyásoltság állítólag közvetlenül is szerepet játszott némely (tömeg)esemény megtörténetében és abban, ahogyan lefolyt. Ezt azonban nem mindig támasztja alá megbízható források adataival, és már csak azért sem mindig hihető a magyarázat e módja, mert rendszerint korabeli kommunista pártszervek, később pedig a megtorló kádári propagandaszervek vádolták meg ezzel a forradalmi tömegmegmozdulások résztvevőit, hogy diszkreditálhassák '56-ot és az emléket. (Vö. egyebek közt a 45. old. 32. jegyzettel)

Semmi sem támasztja alá (nincs is forrás megjelölve ezúttal), hogy kevés felemelő emlék maradt meg állítólag a vidéken zajló kezdeti tömegeseményekről (44. old.) S hogyan is kell ezt vajon érteni? Milyen források szólnak továbbá arról, hogy azért álltak volna állítólag a nem kommunisták Miskolcon a kommunisták mellé, mert úgymond megrettentek a lincselésektől (136. old.). Semmilyen konkrét bizonyíték nincs a szerző kezében egy ilyen jellegű motiváltság feltételezésére. Szóvá téve mindeme bizonyítási hiányosságokat, nem mulaszthatjuk el idézni a szerző egyik fontos megállapítását, amit nyomban szembe is állíthatunk az imént kifogásolt passzusokkal. „nem igazán maradtak fenn olyan korabeli dokumentumok, amelyekből a korszereplők nézetei rekonstruálhatók lennének.” (473. old.) Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy nemcsak az ágensek nézetei, hanem azok emóciói, érzelmi rezdülései és pillanatnyi hangulatai sem tudhatók ma már igazán, amik ráadásul sűrűn változhattak is az egymást követő napok gyors sodrású eseményei során, részben az események hatására, de éppígy azokat meghatározva öltöttek ugyanis újabb és újabb alakot.

Honnan tudható továbbá, hogy amint Standeisky írja, „ötvenhat átélőinek zöme tartózkodó, visszahúzódó volt”. (527 old.) S mi jelentősége ennek egy olyan történelmi

pillanatban, amikor szerinte is meglepően népes tömegek kapcsolódtak be azon nyomban a politikai akarat közvetlen formálásába, például a tömeggyűlések résztvevőiként, a sokféle forradalmi szervezet tagjaiként és nem utolsósorban úgy, hogy élénk figyelemmel kísérték az események pillanatnyi alakulását (a SZER hallgatása, a röplapok és az újságok szorgalmas olvasása, vagy az informális tájékozódás útján). Egy ilyen óvatlan kijelentés, amit ráadásul egy ötven évvel később keletkezett visszaemlékezésre hivatkozva fogalmazott meg a szerző, kifejezetten gyengíti a munka fő tézisé, miszerint az ötvenhatos események a társadalmi önszerveződés képességének beszédes megnyilatkozásaiként hatottak ez időben. Hasonló forráskritikai aggály merül fel a Szemes Mari színésznőre hivatkozó kijelentés kapcsán is, ami az 528. oldalon olvasható. A *Közerkölcs* című alfejezet funkciója egyébként a maga egészében tisztázatlan számomra, tekintve hogy a mű egésze által sugallttal szembeni ellentézist látszik kifejteni benne a szerző. Olyan általános érvényű kijelentések sorjázna itt, amelyek a forradalmi érzület és magatartás nagyfokú társadalmi hiányáról vagy azok kétes megjelenési formáiról győzködik az olvasót, melyek partikuláris létezése kész tényként is könnyen elfogadható lenne persze. Hasonló gondjaim támadtak a paraszti önzés (a paraszti árdragítók) kapcsán felsorakoztatott "tényekkel" is, amelyek szintén súlyozatlanul, megfelelő értelmező kommentár nélkül kerülnek az olvasó szeme elé (529-530. old.). Egyedi jelenségekről, vagy általános érvényű megnyilatkozásokról van vajon szó ezekben az esetekben? Ez lenne itt az érdemi kérdés.

Mindez pedig felveti azt az általános módszertani problémát, hogy mennyire tipizálhatók a helyi szintű adatokkal igazolt ilyen és hasonló jellegű tények. Nem kérem számon a szerzőn a statisztikai reprezentativitást, hiszen az általa vizsgált jelenségek természete nem ad módot az effajta mérlegelésre. Ennek ellenére komoly és sűrűn visszatérő probléma a disszertációban, hogy a forradalom társadalmi és politikai sokszínűségét, a természetesen adódó kuszaságot tényszerűen bemutatva a szerző olykor mintha elveszítené a fő gondolati fonalat, mert nem konstatálja, hogy a diffúz és diverz valóság körülményei között melyek azok a tények, amelyek csupán individuális érvényűek, és melyek tipikusnak vagy éppen a különösnek számító faktumok. A politikai élet eseményeinek ilyen rendszeréhez jó fogalmi bevezetővel szolgál egyébként Szabó Márton utolsó megjelent munkája (Szabó Márton: *Politikai episztemológia*. Bp., 2011. különösen 45-61.)

Árulkodónak tartom a szerző azon apró megjegyzését, miszerint: „Egyetlen eszemment személy irománya sem hagyható figyelmen kívül, hiszen nem tudható, hogy hányan olvasták el a röpiratot, s az még kevésbé, hogy a szöveg hány olvasójára hatott.” (586. old.) Azzal, hogy narratívaképző funkciót tulajdonít Ständeisky az általa fellelt vagy felhasznált összes

korabeli írásos dokumentumnak, tekintet nélkül azok valószínű korabeli jelentőségére, mely jelentőség korántsem valamely írott szöveg pusztá létéből, hanem az *igazolható* hatásából fakad, növeli a múlt történeti és ágensi tapasztalata közötti a távolságot. Ezzel viszont csorba esik az elsődleges kontextusokhoz kötött leírás és magyarázat szándékoltan követni kívánt elvén és történeti gyakorlatán. Az sem könnyíti meg számunkra, olvasók számára a jobb eligazodást, ha olyan kijelentésre merészkedik a szerző, mindenféle súlyozást mellőzve, hogy: „Központi forradalmi szerv hiányában nagy tere nyílt az önbíráskodásnak, a spontaneitásnak, a reparációs igények kielégítésének.” (600.old.) De mekkora vajon ez az állítólag nagy tér? Ez lett volna az, ami egyértelműen megszabta '56 mindennapjait, vagy akkora csupán ez a tér, hogy helyenként és időnként előfordult ilyen és hasonló anomália, amelyek gyakorlati jelentősége azonban messze elmaradt a rend általános érvényesülése mögött? Miután nem kapunk semmilyen választ ezekre a kérdésekre, az a rossz érzés fogja el a szöveg olvasóját, hogy talán mégis csak igazak lehettek a kádári megtorlók által '56-al szemben megfogalmazott vádak, melyek az események fő vonásaiként az ilyen és hasonló negatívumokat emelték ki a forradalom egyértelmű diszkreditálásának a szándékával.

Az ötvenhatot uraló anarchia képzetét keltik ezek a passzusok, holott a szerző állandóan azt igyekszik bizonygatni sok-sok forrás adataira támaszkodva, hogy mennyire életre valónak bizonyult a magyar társadalom a hirtelen megnyilvánuló önszervező képessége folytán. Bőségesen szemléltethetnénk további példák felsorolásával a narratívaképzésnek ezeket az eseteit. A dolog részben abból is ered talán, hogy a mentalitástörténeti tematika és szemléletmód mint diskurzusfajta körülményei között nehéz, bár nem lehetetlen ugyanakkor, a társadalmilag diffúz jelenségek tényleges korabeli elterjedtségének és valóságos gyakorlati érvényének (terjedelmének) a felmérése. Egy dolog azonban a súlyozás, és más dolog az, hogy mit avatunk elbeszélésünk vezérfonalává, mely utóbbinak a hitelét nem kívánjuk lerontani a neki szögesen ellentmondó sugalmazások folytonos közbeiktatásával.

Szintén az előző kérdéshez kapcsolódik, noha már egy további fogalmi problémához is átvezet a szerző itt következő kijelentése. „A települési önszerveződések alakítóinak gondolkodás- és viselkedésmódját alapvetően politikai múltjuk, korábbi meggyőződésük határozta meg, de a helyi és családi tradíciók is hatottak rájuk.”(535. old.) Az egyébként triviális megállapítás, gondolom, annak a sugalmazásnak az implicit ellensúlyozását kívánja szolgálni, hogy a helyi forradalmárok (a helyi vezetők) nem fentről készen kapott utasítások vagy minták szolgai végrehajtóiként végezték a munkájukat. Magyarán: a forradalmi ágencia életrevalóságát lenne hivatva bizonyítani ez a megállapítás. Valójában ugyancsak determinisztikus képet alkot róluk a szerző, ami ráadásul gyökeresen ellent is mond a műben

máshol bőségesen előadott ötvenhat képnek, annak, ami az átlagemberekre oly jellemzőnek tartott forradalmi innovációs képességet emeli ki inkább. Ha ennyire a tradíciók foglyaiként cselekedtek ezek az emberek ekkor is, hogyan tulajdonítható nekik mégis forradalmi ágencia? Mitől forradalmi az a viselkedés, amely ily mértékben a múlt befolyása alatt áll? A kérdés ebben a formában nem reflektálódik a szerző részéről, holott kulcskérdésről van vagy lehetne szó, amelynek megoldására néhány éve magam azt javasoltam, könyveljük el ötvenhatot afféle *revolution*nak, ahelyett hogy modern forradalomként definiáljuk. Hiszen, ha ötvenhat mindenekelőtt a nem sokkal korábban elvesztett szabadságok részbeni vagy teljes visszavételére irányuló tömegigénynek adott csupán hangot, mi akadály van annak, hogy ily nagy szerepet tulajdonítsunk történései alakulásában a tradíciók döntő mentális befolyásának. Ez így egy konzervatív, egy *par excellence* reparációs forradalmi esemény tudatosságát is jelenti egyúttal. Standeisky azonban vacillál és nem igazán tudja eldönteni, hogy múltkövető forradalomként vagy a múlttal gyökeresen szakító modern forradalmi eseményként tekintsen-e inkább ötvenhatra (vö. 712. old.). Mivel azonban egy, a témában korábban írt cikkének a tanulsága szerint nem tartja különösebben célravezetőnek, hogy a történész úgymond címkézzé vizsgálatának a tárgyát, mivel az szerinte úgysem hat ki a részletes vizsgálódásokra, végül itt is tisztázatlanul hagyja ezt a kérdést.

Azt, hogy milyen veszélyeket rejt magában az említett fogalmi dilemma megoldatlanul hagyása, mi sem mutatja jobban, mint a következő, első ránézésre még meglehetősen is tetsző megállapítás. „Sokféle gondolkodású és tapasztalatú emberek (sic!) millióinak kellett volna 1956. október 23-a után valamiféle közös vállalható országot, politikai berendezkedést »kitalálni«, és ez meghaladta képességüket.” (651. old.) A sommás kijelentés egyszerre több problémát is felvet. Először is felveti azt a kérdést, indokolt-e vajon e munkában alkalmazni egy ennyire határozottan normatív történetírói szemléletet, hiszen az eredeti és többnyire be is tartott szerzői szándék szerint ezúttal az elsődleges kontextusokhoz igazodó rekonstrukció és megértés vezeti a történész tollát. Az idézetben foglaltak szerint azonban a történész joga (és kötelessége), hogy kijelölje az ágensek számára a gondolkodás és a cselekvés egyedül helyes útját. Felveti továbbá másodikként, hogy nem vonja-e vissza legalább részben ezzel a kijelentésével Standeisky azt az általa egyébként rendszeresen kifejtett és képviselt koncepciót, mely szerint az ágensekben tényleg megvolt az a képesség, hogy értelmes és működőképes rendet teremtsenek a forradalmi felfordulás közepette. Hadd idézzek ezzel kapcsolatban legalább egy markáns megfogalmazást a számtalan itt idézhető közül: „1956 október végén, november elején az értelmes rend megteremtése mindenekelőtt az

önkormányzati szervekre hárult." (701. old.) Ezek a szervek, a munka sok empirikus bizonyítéka szól e mellett, többnyire jól megfeleltek e feladatnak.

S vajon mi kötelezte '56 helyi vezetőit, hogy a rendelkezésükre álló *kevesebb mint két hét* során úgymond kitalálják az ország egészében érvényesítendő "értelmes rend" fogalmát, egyszersmind hozzáfogjanak e rend vagy rendszer bevezetéséhez? Mire alkalmas egyáltalán ez a nem egészen két hétre szóló időtartam? Elegendő időt ad vajon ahhoz, hogy az immár végre diffúz térben, a szabadság kaotikus körülményei között ténykedő történelmi aktorok nemzeti szinten is megnyugtató megoldást találjanak a szabadság hirtelen megnyílt világának valamiféle értelmes rendbe szervezésére? Öszintén szólva nem értem, hogy miért oly türelmetlen Standeisky egy olyan eseménysorral kapcsolatban, amely történetesen épp az ő történetírói éleslátása folytán kelti ma már bennünk azt a látszatot, hogy hihetetlen sebesen sikerült legyűrnie az átható anarchia fenyegetését, sőt amely arra is feltűnően gyors életképes választ (vagy válaszokat) tudott adni, hogy miként rendezhető be az élet merőben másként, mint ahogyan addig volt. Az utóbbival összefüggésben helyesen jegyzi meg egyébként a szerző, hogy: „A demokratikus hatalomgyakorlási mód helyi formáinak” a kikísérletezése 1956 egyik legfőbb érdeme (703. old.)

Két társadalomszervezési eszmény összebékítésével viaskodik Standeisky, amikor a hatalmi szerkezet ötvenhatban sürgősen felvetődő gyakorlati dilemmáit taglalja: az egyik a klasszikus anarchizmus társadalomképe, amely az önigazgató helyi közösségek egymás közötti és a központi főhatalommal való egyenrangú kapcsolatának az elvén kívánta, szerette volna megoldani a hatalomnélküliség áhított társadalmi rendjét. Ez a rövid lényege a Proudhon- és Stirner-féle elképzeléseknek. Standeisky egy ilyen állapot létrejöttét véli megpillantani október 23-a után, mely állapotot – az átmeneti idők adekvát megoldásaként – némileg talán még eszményít is (igaz, csupán retorikai eszközök alkalmazásával kelti az olvasóban ezt a benyomást - ld. pl. 707. old.). Nem vak ugyanakkor aziránt sem, hogy modern társadalmi körülmények között önmagában ez aligha válhat életképes konstrukcióvá (ebből a felismeréséből is fakad időnként megnyilatkozó történetírói normativitása). Ennek a belátása juttatja el őt oda, hogy észre vegye a civil társadalmi önszerveződés, amilyen a rétegeképviselési szerveződés (a munkástanácsok) vagy a lakóhelyi alapokon keletkező helyhatalmi szuverenitás, és a képviselési demokrácia éledező politikai tényezőinek a kibontakozó konfliktusát. A pártosodás fejleményei egyértelműen a központi államhatalmi modell jelentkezésére utalnak akár helyi szinten is és ebbéli minőségükben egyenesen rombolják, legalábbis gátolják a „forradalmi demokráciaként” aposztrofált közvetlen demokrácia intézményesedését.

Standeisky látható módon el van ragadtatva a hirtelenjében magát életképessé tevő közvetlen demokrácia jelenségétől, mely utóbbit, szerintem kevés joggal, az 1945-ös előképekhez (is) köti; 1945-öt ugyanis forradalmi entitásként tartja számon. Több minden lehet a jelentését tekintve 1945, a legkevésbé azonban forradalomként tudom magam elé idézni, de ez talán most mindegy is. Miközben a szerző mondhatni lelkesedik 1956 közvetlen demokratizmusának a bizonyítottnak vélt teljesítménye iránt, s vele azonosítja ötvenhat autentikus tapasztalatiságát, aközben olykor relativizálja is ötvenhat mint kivételes történelmi esemény relevanciáját. Az előbbire példa az alábbi megállapítása. „Ötvenhat azt bizonyítja, hogy a rendkívüli körülmények között igenis működött a közvetlen demokrácia, és a spontán módon élre kerülteknek voltak vezetői tapasztalatai, amelyeket többnyire a 20. század megelőző forradalmaiban szereztek.” (708. old.) Az utóbbira nézve pedig azt a kijelentését idézhetem, amely sokkal inkább a történészi, mint az ágensi tapasztalatot látszik megszólaltatni, imígyen. „Ötvenhatban a közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia összeegyeztethetetlennek bizonyult.” (Uo.)

Elsietettnek és átgondolatlanak tartom a szerző idézett kijelentését. Azt az implicit feltételezést rejti ugyanis magában, hogy a 18. századi francia forradalomhoz hasonlóan a magyar ötvenhatban is maradéktalanul kipróbálták az eseményben benne rejlő összes lehetőséget, amely ezzel együtt tehető a történészi értékelés és ítéletalkotás patikamérlegére. Olyan burkolt feltételezés ez, amely egyáltalán nem állja meg a helyét. A november 4-éig és a legfőljebb december közepéig-végéig elnyújtható határidő olyan szűkre szabott időtartamot engedélyezett a magyar ötvenhatnak, hogy ennek az időtartamnak a keretei között egyáltalán nem derülhetett még ki, milyen viszonyba kerülhet egymással a közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia, mely utóbbinak addig az időpontig még csak létre sem jöhetett a központi szervezeti formája, mindenekelőtt a szabadon választott parlament intézménye. Nehezen érthető számomra, hogy miként fogalmazhat meg a szerző egy ennyire sommás kijelentést abban a történelmi munkában, ahol kétségtelen alapossággal mérlegeli egyébként minden más esetben az elvileg megengedett analitikus ítéleteket. Vagy talán mégsem?

A hosszúra nyúlt disszertáció, amely számos gondolati elemének a gyakori ismétlését elhagyva nemcsak rövidebbé, de koherensebbé is válhatott volna, a szemléleti következtetlenségeknek is tágabb teret adhat. És van itt még valami más is. Pesszimista jövőképet elővételezve úgy alkot magának fogalmat Standeisky '56-ról, hogy belelátja a valamikori eseményekbe a lehetséges jövő vélt értelmét is. „A demokrácia mikéntjében megosztott lakosság kedvező nemzetközi feltételek mellett is képtelen lett volna rendet teremteni az összeviSSzaságban. Felkészületlen volt és vezető(k) nélküli.” (717. old.) A

disszertáció vége felé tett ezen megállapítása látszólag nem áll összhangban azzal a korábban oly sokat hangoztatott meggyőződésével, mely szerint ötvenhat az a kivételes történelmi pillanat, amely megmutatta, hogy mire képes és mire alkalmatlan politikai tekintetben a magyar társadalom. (ld. 715. old.) Ezen az egyszeri gyakorlati próbán az derült ki végül szerinte, hogy helyi viszonylatokban, provinciális perspektívában valóban benne rejlik a történelmi ágensekben a forradalmi alkotókedv és a kíváncsú kreatív fantázia, magasabb integrációs szinteken azonban feltűnően hiányzik a történelmi aktorokból az értelmes (politikai) rend megteremtésére szolgáló alkotó erő.

Ez a posztulátum mozgatja Standeisky '56-ot illető gondolkodását, belőle következnek argumentációjának a döntő elemei és ez az, ami megszabja ötvenhat általa adott történelmi értékelését is. E koncepció fényében már korántsem tűnik oly következetlennek a szerző, mint ahogyan korábban joggal gondolhattuk. Nem következetlenségről, hanem a szóban forgó általános történelmi vízióknak éppenséggel megfelelő kijelentésekről van tehát szó, amelyek koherens gondolati rendszert alkotnak. Az elképzelés ugyanakkor erősen vitatható, és ahogyan az talán az eddigiekből is kiderült, magam sem osztom ezt a koncepciót.

Standeisky '56 narratívája komoly kihívás a történetírás számára. Nem vitás, az ötvenhatal kapcsolatos hazai történetírás egyik legjelentősebb alkotása ez a monográfia, amely mind a forráskezelés, mind a mentalitástörténelmi látószög alkalmazása és az implicate beléje foglalt történet szemlélet okán olykor vitára is készítené, és legalábbis továbbgondolná. Meg vagyok róla győződve, hogy tartós és mély hatással lesz a munka a jövőben az '56-ról és a modern magyar történelemről vallott mindenkorai történetírói felfogásra. Ami csak kevés történetírói munkáról állítható teljes biztonsággal.

Javaslom Standeisky Éva értekezésének a vitára bocsátását. A disszertációt alkalmasnak tartom továbbá arra, hogy szerzője elnyerje általa az MTA doktori címet, s ez okból a legmelegebben javaslom a Tisztelt Bíráló Bizottságnak, hogy javasolja a jelölt számára ennek a tudományos fokozatnak az odaítélését.

Budapest, 2011. szeptember 15.

Gyáni Gábor

az MTA levelező tagja